

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
МУҚИМИЙ НОМИДАГИ ҚЎҚОН ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУТИ**

**Тарих факултети
Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими
йўналишининг
4 «Б» гуруҳ талабаси**

Имомова Нозиманинг

КУРС ИШИ

**Мавзу: Замонавий босқичда оммавий ахборот глобаллашуви унинг
асосий хусусиятлари**

Илмий раҳбар:

ф.ф.н.доц. М. Аминова

Қўқон - 2011 йил.
Мавзу: Ватан туйғуси ва фуқаролик масъулияти.

РЕЖА:

К И Р И Ш

1. БОБ МАЪНАВИЯТДА ҚАДР МУАММОСИ.

- 1.1. Қадр тушунчасининг иқтисод ва сиёсатдаги кўриниши.
- 1.2. Маънавий қадриятлар – Ватан ва шахс.

2. БОБ. ВАТАН ТУЙҒУСИ - ОЛИЙ ҚАДРИЯТ.

- 2.1. Маънавиятимизда Ватан тимсоллари. Амалиёт ҳақиқат мезони сифатиди.
- 2.2. Экологик муаммоларни ҳал этишда маънавият омили. Амалиёт фалсафаси.
- 2.3. Инсон қадри ва Шахс масъулияти.

ХУЛОСА

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

КИРИШ

Курс ишида маънавиятнинг асосий масалаларидан бўлган ватан туйғусини шакллантириш орқали фуқаролик масъулиятини шакллантириш масаласи ёритилган. Мазкур мавзу адабиётларда тарқоқ ҳолда миллий ғоя ва маънавият асослари фани ўртасидаги мавзу ҳисобланади.

Курс ишида биз бу мавзуларнинг диалектик алоқадорликда эканлигини исботлашга ҳаракат қилдик. Шунингдек Курс ишда мазкур муаммони ёритиш учун маънавиятимиздаги жуда кўплаб масалалар жумладан кадр қиммат, одоб – ахлоқ, ватанни асраш, экология масалари, оила ва ундаги тарбия муаммолари, шахсий масъулият тушунчаси, қонун устворлиги тушунчаси, Коммунистлар инқилобий йўл билан жамиятни ўзгартирмоқчи бўлдилик, улар ўйладиларки, агар ижтимоий тартиблар ўзгартирилса, инсон ҳам ўзгаради. Улар хусусий мулкни тақиқлаш йўли билан жамиятни (ижтимоий тартибларни) мукамаллаштирамоқчи бўлдилар, бу ғояни зўрлик йўли билан (пролетар диктатураси воситасида) амалга оширмаққа қасд қилдилар, натижада миллионлаб инсонларнинг қони тўкилди, аммо оқибат пуч бўлиб чиқди. Нега? Чунки ўзгаларнинг ҳаётини зўрлик йўли билан ўзгартиришга уриниш зулмдир, зулм эса ҳечқачон яхшиликка олиб келмайди. Агар инсониятнинг яхшилик томон ўзгаришини хоҳласак, ҳар биримиз ўз руҳиятимизнинг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлигига эришиш, яъни маънавий камолот йўлида уринмоғимиз лозим, зеро агар фақат ўз табиатимизни яхши томонга озгина ўзгартирсак, бировга зулм қилмаган ҳолда умумбашариятдан бир фардни бўлса ҳам биров яхшилик сари силжитган бўламиз.

Аслида табиий ва аниқ фанлар, техника фанлари, иқтисод ва сиёсатга оид фанлар инсоннинг моддий ҳаётини тўғри йўлга қўйишни таъминлашга қаратилган бўлса, маънавиятга оид фанлар инсонга инсонийликнинг моҳиятини кўрсатиб бериши, ҳар бир фардни ҳаётда ўз йўлини қандай қилиб тўғри топишга, содда қилиб айтганда, одамни одамга ўхшаб яшашга ўргата билиши лозим, бўлмаса, бу фанларнинг нима кераги бор. Сиёсий фанлар инсонлар аро муомала қонуниятларини ўрганади, иқтисод фанлари инсониятнинг моддий таъминотига оид назарий масалалар билан шуғулланади, маънавиятга оид фанлар эса ҳар бир инсонга маънавий камолот йўллари кўрсатиб беришга қартилиши керак. Аммо шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, ҳар бир шахс маънавий камолот йўлини ўзи мустақил босиб ўтади. Маънавиятга оид фанлар берадиган маълумотлар жуда муҳим, аммо улар ҳайдовчига маъноси ўргатиладиган махсус йўл белгиларига ўхшайди. Уларни қандай ўзлаштириш ва йўл юрганда уларга қандай риоя қилиш энди ҳайдовчининг қобилияти, ҳавсаласи ва виждонига боғлиқ бўлади.

“Маънавият ва миллат тарбияси хусусида гапирганда кечаги кунимиздан “мерос” қолган ва бугунги кунда ҳам ҳануз урчишдан тўхтамаётган бир хавфли иллат ҳақида эслаб ўтмасак бўлмас. Бу нарса бирнеча йил бурун

матбуотда эълон қилинган мақолалардан бирида “осон ёлғон” деб номланган эди. Масалан, бир катта йиғинда бир маърузачи тамаки чекишнинг зарари ҳақида чуқур илмий далиллар келтириб “чиройли” нутқ ирод қилади. Маъруза тугагач, бир четга чиқиб ўзи сигаретани тутатиб яхшилаб “хуморини ёзади”. Ёки ичкиликнинг зарари ҳақида оғзи кўпириб ваъз ўқиган одам, бирпасдан кейин қарасангиз, чойхонада улфатлар билан пивоҳўрлик қилаётган бўлиб чиқади. Булар жуда содда мисоллар. Ҳаётимизда “осон ёлғон”нинг анча мураккаб турлари ҳам учрайдики, уларни дабдурустдан фарқлаб олишнинг ўзи бўлмайди.”¹ Шулардан бири таълим ва тарбия нисбатини тўғри белгилаш, дейиш мумкин. Бу масала ўз вақтида матбуотда ҳам кўтарилган. Масалан, “Президентимиз зиё аҳлига мурожаат қилиб, миллий маънавий меросимизни жиддий ўрганиш ва уни ёшлар онгига сингдириш масаласини қўяди.”² Дарҳол матбуотда бу масалага қатор олимлар ўз ижобий муносабатларини билдириб мақолалар билан чиқадилар. Барча мақолаларда қўйилган масаланинг долзарблиги ва ёшлар тарбиясидаги аҳамияти ҳақида кўтаринки руҳда мулоҳазалар билдирилади, бир-биримизни ва ёш авлодни маънавий меросимизни жиддий ўрганишга даъват қиламиз. Бир пайт қарасак, аксарият олимларимизнинг ғайрати шу билан тамом бўлади, фақат 4-5 шарқшунос олимлардан бошқа ҳечким бундан нарига ўтмайди, жуда ўтганда ҳам буюк аждодларимиз маънавий мероси хусусида шўролар замонида ўша давр мафқураси руҳида талқин қилинган бир неча тадқиқотлар ёки оммабоп рисоаларни ишга жалб қилиш билан чекланади. Сабаби оддий. Кўп асарлар ўз даврида араб ёки форс тилида яратилган, бу тиллардаги қўлёзмаларни шарқшуносларнинг ҳам барчаси равон ўқиб тушунишга қийналади, қолаверса, ҳатто Алишер Навоийнинг туркийда битилган дostonлари асл мазмунини тушуниб етиш учун ҳам яна Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлар, Форобий ва Мотуридий, Яссавий ва Нақшбанд, Ғаззолий ва Ибн ал-Арабий, Санойи ва Аттор, Низомий ва Амир Хусрав асарлари мазмунидан хабардор бўлишимиз керак. Бунча ташвишни елкага олгандан кўра, маънавий меросимизни жиддий ўрганиш зарурлиги ҳақидаги Президент даъватларини қўллаб-қўлтиқлаймиз, деб газетада чиқиш қилган анча осон. Аммо бу билан асл мақсад амалга ошмаслиги кундай равшан. Бу ҳам майли. Баъзи “файласуфларимиз” мустақиллик даврида нашр этилган китобларида аввал марксизм асосчиларини яхшилаб “пўстагини” қоқиб, кейин айна ўшаларнинг издошлари ва тарғиботчилари ўз даврида “яратган” асарларидаги ғоя ва концепцияларни ўзбек тилига “чиройли” қилиб ағдариб, худди янги гап айтаётгандек, бемалол бугунги ёш авлодга тақдим қилаётганларига нима дейиш керак? Аслини олганда, бу китоблар айна бугун янгидан ёзилаётгани ҳам йўқ, баъзи “устоз” олимларимиз ёки уларнинг содиқ шогирдлари шўролар даврида ўша давр билан ҳамнафасликда ёзилган

¹ Имомназаров М., Саидов У. Миллий тараққиётимизнинг маънавий-ахлоқий асослари. Т., “Академия”, 2005. 98 б.

² Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т.- «Ўзбекистон»-1996, с. 37.

асарларни биров замон руҳига мослаб таҳрирдан ўтказиб (кўп ўринда иқтибослардаги кўштирноқларни олиб ташлаб), янги асардек эълон қилмоқдалар. Мана бу “осон ёлғонлар” энди ҳалиги кашанда маърузачи ёки серульфат ваъзхоннинг ёлғонига қараганда анчагина хавфлироқ ёлғонлардир. Энг ёмони бугунги олий ўқув юртига янги кириб келаётган талабаларимиз “диалектик ва тарихий материализм”нинг ҳақиқий асосчилари кимлар эканлиги ҳақида тўғри тасаввурга эга эмаслар, “диалектика” тушунчасини Гегель қандай тушунтиргану Маркс ва Энгельс қандай талқин этганлигидан хабарлари йўқ. Ҳурматли фалсафа фанлари доктори кириб, “диалектика” тушунчасини Форобийга олиб бориб боғласа, “шундай экан-да” деб лаққа ишониши ҳам мумкин. Кейинчалик ушбу талаба ўзи эринмай изланиб, катта “домланинг” ёлғонларини билиб қолса, нима бўлади? Ҳеч бўлмаса, шундай шармандалиқдан ҳазар қилмаймизми? Булар энди оддий ёлғонлар эмас, ёш авлод онгини ёлғон ғоялар билан заҳарлаш десак, муболаға бўладими?

“Бундай иллатлардан қутулишнинг бирдан-бир йўли ошкоралик ва ўзаро талабчанлик. Инсон аввало ўз кадрини билиши керак. Қолаверса, ростмана олим одам ҳақиқий илмни қаттиқ кадрлаши керак, бунинг учун эса уни ҳар қанақа сохталиклардан изчиллик билан ҳимоя қила билиши лозим. Фалсафа фақат билимга, мантикий тафаккурга таянади. Маънавият билим ва мантиқни инкор этмайди, аммо илм ва ибрат, меҳр ва масъулият уйғунлигини талаб этади. Миллий маънавиятимизда ибрат маърифати биринчи ўринда туради, кимки ўз илмига ўзи амал қилмаса, у фосик ҳисобланади, бундай одамнинг халқ олдида обрўси бўлмайди. Шу сабабли миллий маънавиятимиз анъаналарига кўра ўз фаолиятида илм ва ибрат, меҳр ва масъулият уйғунлигини таъминлай олган инсонгина ҳақиқий зиё эгаси ҳисобланади. Унга ҳамма ҳавас билан қарайди, эҳтиром билан муносабатда бўлади. Унинг ҳар бир мулоҳазаси кўпчилик томонидан жиддий қабул қилинади, ҳар бир гапи салмоқли бўлади.”¹

Маънавият - инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг куч-қудрати бўлиши учун, инсонга ботиний қувват бағишлашга қодир манбага айланиши учун Инсон руҳи Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик ҳосил қилиши, яъни боқий моҳият билан туташуви керак бўлади. Лекин шу уйғунлик қандай шаклланади, унинг муайян поғоналари, идрок этиш даражалари ҳақида сўз юритиш мумкинми? Биз ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимизнинг такомил босқичларидан келиб чиқиб, улар билан уйғун равишда Борлиқ ҳақиқатини англаш жараёни бўлмиш Маърифат йўллари ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилдик. Улардан – ибрат, илм, риёзат ва меҳрни алоҳида ажратиб кўрсатдик. Аммо булар Борлиқ ҳақиқатини англаш сари олиб борадиган йўллар, холос. Борлиқ ҳақиқатини англаш даражалари, Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан тобора уйғунлашувига элтувчи поғоналар эмас. Борлиқ ҳақиқати чексиз, инсон уни ҳеч қачон тугал англаб ета олмайди. Аммо инсониятнинг неча минг йиллик маънавий камолот таржибаси беҳуда

¹ Имомназаров М., Саидов У. Миллий тараққиётимизнинг маънавий-ахлоқий асослари. Т., “Академия”, 2005. 82 б.

кетган, деб тасаввур қилиш ҳам гумроҳлик бўлур эди. Минг йиллар давомида инсон Борлиқ ҳақиқатини англаш сари интилар экан, қандайдир натижаларни қўлга киритгани шубҳадан ҳолидир. Ана шу қўлга киритилган маънавий қадриятлар мажмуини муайян яхлит тизимлар поғонадорлиги сифатида тасаввур қилсак, Борлиқ ҳақиқатини англаш даражалари, Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан тобора уйғунлашув босқичлари кўз олдимизда намоён бўлади. Албатта, бу тизим ҳам ҳар қандай инсон билимлари каби нисбийдир, кўпроқ ўзимизнинг миллий маънавиятимиз анъаналарига таяниб шакллантирилгандир. Балки бошқа миллат, бошқа минтақа вакиллариининг тасаввурлари бошқачароқдир. Ҳатто ўзимизнинг миллий анъаналаримизни ҳам ҳар ким ўзича тасаввур қилиши мумкин. Алишер Навоий ҳазратлари ёзганларидек, Ҳақиқат йўллари ҳадсиз-худудсиз.

Қандай бўлганда ҳам, миллий маънавиятимиз миллатнинг ўтмиши, бугуни ва келажагини қамрайди, уларни яхлит тизимда тутиб туради. Ўтмиш аждодларимиз меросида акс этган маънавий қадриятлар бугунги башарият эришган маънавий камолот даражаси билан уйғунлаштирилса, мамлакатимиздаги воқе аҳволга татбиқ этилса, ундан келажак куртаклари униб чиқади, келажак унсурлари шаклланади.

МАЪНАВИЯТДА ҚАДР МУАММОСИ.

Қадр тушунчасининг иқтисод ва сиёсатдаги кўриниши.

Қадр тушунчаси асл моҳиятига кўра маънавиятнинг тамал тоши дейиш мумкин. Ўзининг инсонийлик қадрини билмаган, уни яхши тушуниб етмаган одам на ўзганинг қадрини билади, на оламдаги Аллоҳ яратган нарсаларнинг қадрига етади.

Қадр тушунчаси Борлиқ моҳияти билан уйғунликда шаклланади. Бутун олам ягона Тангрининг махлуқидир, у томонидан яратилган. Аллоҳ бир заррани ҳам беҳуда, бемақсад яратмайди, демакки, мавжуд Борлиқдаги ҳар бир ашёнинг, нарса-ҳодисанинг ўз қадри бор. Айни шу ҳақиқатни, яъни Борлиқдаги мавжуд нарса-ҳодисаларнинг беҳуда яратилмаганлиги, ҳар бирининг ўз вазифаси, мавқе ва мақоми бор эканлигини англаб етиш туфайли инсон онгида муайян қадриятлар тизими шаклланади. Табиийки, бу тизим ўта мураккаб ички қурилишга эга, шу сабабли ҳар қандай назарий ёндошув ўз мақсад йўналишига мувофиқ равишда ушбу тизимнинг муайян унсурларига биринчи даражали аҳамият ажратади.

Қадр ўзликни англаш жараёнида пайдо бўлади. "Мен Аллоҳ томонидан ер юзида халифа этиб яратилганман", деб ўзликни англаб етиш - ўз қадрини тўғри баҳолашнинг пойдеворидир. Аллоҳга ишонган одам Тангрининг ваҳийсига ҳам ишонади, демак, юқоридаги сўзларни ҳақиқат деб қабул қилади. Иккинчидан, ўз қадрини англаб етиш баробарида инсон ўзга инсонлар ҳам ер юзида халифа эканлигига имон келтириб, уларнинг ҳам қадрини ўзидан кам билмайди. Учинчидан, у Аллоҳ яратган барча мавжудотнинг айни Ҳаққа тегишли эканлигини англаб етгани учун қадр қилади, беҳудага бирор нарсани зое қилишни ўзига эп кўрмайди.

“Қадр тушунчаси маърифатнинг турли босқичларида турли даражада муайянлашиб боради. У имон, илм ва амал даражаларида англаб етилиши мумкин. Борлиқ ҳақиқатига ўз нисбатини тўғри англаб етмаган ва комил эътиқод ҳосил этмаган инсон хануз ғофилдир. Имон даражасида барча мавжудот қадри Аллоҳ инъоми сифатида, барча инсон қадри имкон (потенция) даражасида намоён бўлса, илм даражаси ҳар бир муайян инсон ва ашё қадри ҳақида аниқ билимлар ҳосил қилиш билан боғлиқ бўлади. Ўзлигини англаш даражаси, Борлиқнинг моҳиятини англаш йўлидаги ижтиҳоди ва амалий фаоллиги билан боғлиқ равишда инсоннинг инсондан фарқи, ҳар бир инсоннинг кечаги ҳолатидан бугунги ҳолати орасидаги фарқ доимий ўзгариб боради. Учинчи, энг юксак ва масъулиятли даража, - **амал**. Бу жуда қийин савдо. Билиш ва амал қилиш орасида яна неча қайта илмга қайтилади, қайта таҳлил этилади, ҳар сафар чуқурроқ англаб етиб борилади.

Ва амал риёзатини чекишда меҳргина кўмак бера олади. Меҳрсиз на имон бақувват бўлади, на амал риёзатига инсон бўй беради.”¹

Қадр биринчи навбатда маънавият соҳасига оид тушунча, чунки Халлоқи оламнинг бирлиги ва борлигини тан олмаган одам на ўз қадрини билади, на ўзга мавжудотлар қадрига етади. Шу билан бирга маънавият, иқтисод, сиёсат йўналишларининг мураккаб кесишувида айна қадр тушунчаси бу соҳаларни бир-бирига боғлаб турувчи марказий нуқта сифатида ўзлигини намоён этади.

Қадр тушунчаси иқтисодда қиймат ва баҳога айланса, сиёсат соҳасига татбиқ этилганда мавқе ва мақом қиёфасини касб этади. Бу масала миллий маънавиятимизда аллақачон англаб етилган ва унинг ечими ҳам берилган.

XVIII аср охирида Адам Смит “Халқлар бойлигининг табиати ва келиб чиқиш сабаблари хусусида тадқиқот” асарида Гелвецийнинг “оқилона худбинлик” фалсафасига таяниб, ҳар бир инсон фақат ўз худбинона манфаати (“своекорыстный интерес”) йўлида ҳаракат қилади ва бундай ҳаракатларга кенг йўл очиб берилса, миллат ўз-ўзидан бойиб кетади, деган мулоҳазани олға сурди. Унинг ғоялари ўша давр руҳиятига жуда мос келиб, катта шуҳрат қозонди. Дарҳақиқат, Европа мамлакатларида шундан кейинги икки асрда (XIX – XX асрлар) жуда катта иқтисодий ривожланиш юз берди. Аммо бундай мўл-кўлчилик нима ҳисобидан бўлди ва башарият бундан нима ютди? Биринчидан, “ҳар бир инсоннинг ўз худбинона манфаатлари йўлида ҳаракат қилиши” принципи Европанинг кейинги тарихида тадрижий ривожланиб, ундан мантикий равишда “ҳар бир миллатнинг тор худбинона манфаатлари йўлида ҳеч нарсадан тап тортмай ҳаракат қилиши” принципи келиб чиқди. Натижада, аввал шафқатсиз мустамлакачилик сиёсати, сўнггра эса ривожланган Европа мамлакатларининг дунёни эгаллаш йўлидаги аёвсиз рақобати авж олди. Унинг оқибатида курраи замин XX асрда кетма-кет икки жаҳон уруши гирдобига қолиб, миллионлаб бегуноҳ инсонлар қирилиб кетди. Ҳарбий қурооллар ишлаб чиқиш ўта ривожланиб, энг даҳшатли ялпи қирғин қурооллари ер юзини қоплаб олди. Курраи заминда инсон ҳаёти қил устида тургандек аҳвол вужудга келди. Европада одамлар “тўқликка шўхлик қилиб” ахлоқий таназулга юз тутаятган бўлса, Осиё ва Африка қитъаларида ҳали-ҳануз миллионлаб инсонлар очлик азобини тортмоқда.

Янги Давр Европа мумтоз иқтисод назариясининг қийматни меҳнат яратади, деган таълимоти асосида К. Маркс ўзининг машҳур қўшимча қиймат назариясини ишлаб чиқди. Унинг даъвосига кўра, сармоядор (капиталист) ишчи яратган қийматнинг бир қисмини ўзлаштириб олади. Унинг бойлиги ана шу ҳисобдан кўпаяди. Бундай “таълимот” асосида ишчилар ва сармоядорлар бир-бирига мутлақ муросасиз душман синфлар эканлиги ҳақидаги ўта хатарли ғоя миллионлар онгига сингдирилди ва натижада умумбашарият икки муросасиз қутбга бўлиниб, улар орасидаги ҳарбий рақобат жаҳонни ҳалокат ёқасига келтириб қўйди. Фақат XX аср охирига келиб бундай назарияларнинг таги пуч эканлиги, Маркснинг жуда

¹ Имомназаров М., Саидов У. Миллий тараққиётимизнинг маънавий-ахлоқий асослари. Т., “Академия”, 2005. 122 б.

усталик билан жиддий илмий шакл берилган сохта “назария”си эса аслида ишчини (“пролетариат”ни) тадбиркорга (“капиталист”га) қарши гиж-гижлашни (яъни, сиёсий мақсадларни) кўзда тутган бузғунчи ғоя эканлиги маълум бўлиб қолди.

Бизнинг минтақамиз анъаналарига биноан барча қийматни на сармоядор ва на ишчи, балки ёлғиз Аллоҳ яратади. (Барча инсонларнинг ризқини Аллоҳ беради.) Дарҳақиқат, агар қиймат хоҳ сармоядор ва хоҳ ишчи томонидан яратилганда эди, на сармоядорлар банкрот бўлмас эди, на ишчилар тадбиркорларнинг қўлига қараб қолмас эди. Ишчи қанча меҳнат қилмасин, тадбиркор қанча уринмасин, Аллоҳ тақдир қилмаса, омадини бермаса, барча уринишлар ҳабада бўлиб, ишчининг меҳнати ва тадбиркорнинг ҳаракати натижалари воқеа қийматга айланмай, ўтмас мол бўлиб қолаберади (балки ўт олиб кетади, сувга чўкиб кетади, синади, айниб қолади ва ҳ.к.). Демак, фақат меҳнат ёки фойда устида бош қотириш билан иш битмас экан, масаланинг маънавий томонига ҳам жиддий эътибор қилиш, меҳнат ҳам, тижорат ҳам ҳалол бўлиши, ўзгага зулм ўтказиш, бировнинг ҳаққига хиёнат асосига қурилмаслиги, инсониятга охир-оқибат зарар келтирувчи йўлларга бошламаслиги керак экан. Содда қилиб айтилган бўлсак, ҳар ишга киришганда оқибатини ўйлаб қадам босиш лозим экан, бўлмаса, фойда кўраман деб, ғирт зарарга ботиб қолиш, бойлик кетидан қувиб, ҳалокат жарига дуч келиб қолиш ҳеч нарса эмас экан. Бугунги дунёнинг энг бой мамлакатларида юз бераётган маънавий таназзул, “дунёни қўлимда тутиб тураман” деб кучанаётган сиёсий ва иқтисодий қудрат эгаларининг борган сари қурраи заминни ҳалокат сари етаклаётган хатарли ўзбошимчаликлари айти шу аччиқ ҳақиқатни тасдиқламоқда.

Моҳиятан олганда, Адам Смит ва бошқалар асослаган иқтисодий назария жамиятнинг ривожини кўзда тутди, аммо ҳар бир алоҳида инсон манфаати билан мутлақо ҳисоблашмайди. Бизнинг минтақа анъаналарида эса ҳар бир инсоннинг бахт-саодати ҳақида қайғуриш биринчи ўринда туради. Инсоннинг бахт-саодати эса фақат моддий тўқинчилик билан белгиланмайди.

Сиёсатдаги ҳуқуқ, бурч, имтиёз ҳодисаларининг тағзаминида эса инсонларнинг бир-бирига нисбатан мавқе ва мақоми масаласи жой олгандир. Аллоҳ Одамни ер юзида халифа қилиб яратган. Аҳли башардан ҳар бир фарднинг (алоҳида инсоннинг) қадри ҳам, ҳуқуқ ва масъулиятлари ҳам унинг айти шу мақоми билан белгиланади. Аслида яратилишдан инсонларнинг бир-бирига нисбатан ҳуқуқлари ҳам, бурчлари ҳам азал ва абад тенгдир. Фақат турли инсонларда ўзлигини англаш даражаси ҳар хил.

Европа Уйғониш даври файласуфи Никколо Макиавелли (1469-1527) биринчилардан бўлиб, сиёсат ва маънавиятнинг (унинг ўз талқинига кўра ахлоқнинг) буткул бошқа-бошқа соҳалар эканлигига эътибор қаратди. Чунки уларнинг мақсадлари бошқа-бошқа. Сиёсат моҳиятан инсонларнинг ўзаро мавқе ва мақом талашувларига оид соҳа бўлса, маънавият ҳар бир инсоннинг Борлиқ ҳақиқатига муносабатига оиддир. Инсонлар бир-бирини алдаши, товлаши мумкин, Борлиқ ҳақиқатини эса товлаб ҳам, алдаб ҳам бўлмайди.

Дарҳақиқат, сиёсат ўзи алоҳида соҳа бўлиб, маънавиятли сиёсат бўлиши мумкин, аммо маънавиятдан холи сиёсат бўлиши ҳам мумкин. Одатда биринчиси адолатли сиёсат деб, иккинчиси эса адолатсиз сиёсат деб юритилади. Шунга биноан ҳукмдорга нисбатан одил ёки золим сифатлари қўлланилади. Бу нарса фақатгина давлат миқёсида эмас, инсонлар аро муомаланинг юқорида санаб ўтилган барча босқичларида амал қилиши мумкин. Масалан, монархия тузуми принцип жиҳатидан давлат миқёсидаги адолатсизликка асосланади, чунки бу тузумда ҳукмдор шахс (аниқроғи, ҳукмдор сулола) мутлақ ҳоким, мамлакатдаги бошқа барча инсонлар ҳукмдор сулолага мутлақ тобеъ ҳисобланади. Мамлакатнинг барча бойлиги, жумладан, фуқаролар меҳнати билан яратилган бойлик ҳам ҳукмдор сулоланинг мулки ҳисобланиб, уларни қандай тасарруф ва тақсим қилиш ёлғиз ҳукмдор иродасига боғлиқ бўлиб қолади. Бундай шароитда адолатли ҳукмдор деган тушунча фақат нисбий маънога эга бўлиб, инсофли, саҳоватли деган маънонигина билдиради. Бундай тузумда ҳукмдор иродасига ҳарқандай қарши чиқиш исёнкорлик, яъни оғир жиноят сифатида баҳоланади. Маънавият нуқтаи назаридан барча инсонлар ягона Аллоҳ олдида тенгдирлар, монархия тузумида эса ҳукмдор сулолага мансуб инсонлар олий зотлар, қолганлар фуқаро, қора халқ, яъни тобеъ, қарам кишилар сифатида қўрилади. Фуқаро ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳукмдор иродасига бўйсунити талаб этилади. Принцип жиҳатидан адолатли давлат тузуми демократия бўлиб, унда давлат бошлиғи моҳиятан ҳукмдор эмас, вазифадордир, яъни халқ сайлаб қўйган ва халқ вакиллари қабул қилган қонунлар доирасида давлатни маълум муддат бошқариб туришга масъул этилган шахсдир. Фуқаролар (гражданилар) ҳукмдорга эмас, қонунларга риоя қилишлари талаб этилади. Қонун олдида амалдор ҳам, оддий фуқаро ҳам тенг. (Монархия тузумида амалдор қонунларга эмас, ҳукмдор иродасига бўйсунити, яъни у монарх иродасини амалга оширувчи шахс бўлиб, ҳуқуқлари оддий фуқарога тенг эмас.) Демократия тузумида давлат бошлиғи қонунга ҳилоф иш қилса, жавобгар бўлади, демак, адолатсиз давлат бошлиғи деган тушунчанинг ўзи демократик тузум табиатига ётдир. Агар бирор жойда давлат бошлиғи адолатсизликка йўл қўйса-ю, жазосиз қолса, демак, ўша жойда демократик тузум принциплари қандайдир шаклда бузилган бўлади¹. Бу масалалар юзасидан кейинги бобларда миллий маънавиятимиз анъаналарига суянган ҳолда яна батафсилроқ сўзланади.

Маънавий қадриятлар – Ватан ва шахс.

Инглиз тилида “*value*”, рус тилида ценность аталадиган тушунчани ўзбек тилига қадрият деб ўгирамиз. Аслида русча ценность сўзининг асосида цена (ўзбекча “баҳо”) ўзаги ётади, яъни ценность “муайян баҳо ёки қийматга эга” дегани бўлади. Ўзбекчадаги қадрият атамаси асосида эса қадр тушунчаси яширинган, яъни инсонлар кўз ўнгида муайян қадрга эга бўлган нарса ёки

ходиса қадрият бўлади. Ҳозирги кунда “Қадриятлар фалсафаси” деган фан ҳам мавжуд. Унга кўра қадриятлар моддий ёки маънавий бўлиши мумкин. Бизнинг мақсадимиз умуман барча моддий ёки маънавий қадриятлар ҳақида мулоҳаза юритиш эмас, балки Президент асарларида баён этилган мулоҳазаларга таяниб, уларнинг аجدодларимиз яратган бой мерос ва халқимиз тилида, дилида, мақол ва маталлари, урф-одат ва анъаналарида тирик сақланиб келаётган миллий маънавиятимизнинг бош тамойилларини теран акс эттиришларидан келиб чиқиб, Шахс ва миллат маънавий камолида етакчи ўрин тутадиган бош маънавий қадриятлар ҳақида тушунча беришдир.

“Биз инсон маънавий камолотнинг муайян даражаларини белгилаб олиш мақсадида беш улуғ маънавий қадриятни ажратиб олдик. Булар - Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат деб аталувчи маънавият майдонлари бўлиб, уларни Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашув босқичлари сифатида таърифлаш мумкин. Буларнинг ҳар бири “Мен ўзбекман” деганнинг тилида ва дилида собит бўлган Миллат маънавиятининг бош таянчлари, шу билан бир пайтда уларнинг ҳар бири алоҳида бир тизим, мураккаб ички мундарижали маънавий тимсол-тушунчалардир.”¹

Маънавият ҳақида баҳс юритилар экан, ўзак тушунча Шахс эканлиги шубҳасиз. Маънавият асли шахсдан ташқарида бўлмайди, чунки у инсон қалбида акс этган илоҳий нур, Олий ҳақиқат нури. Илоҳий оятга таянувчи бу мажозий таъриф миллий маънавиятимиз такомил босқичлари давомида шаклланган ва турлича тарзда қатор алломаларимиз меросида ўз ифодасини топган. Биз уни ҳозирги замон илмий тилига кўчириб, инсон руҳиятида акс этган Борлиқ ҳақиқати, янада аниқроғи Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик деб таърифлаган эдик.

Аммо шунга қарамай, тан олиш керакки, “ҳар бир шахс муайян маконда туғилади ва ҳаёт кечиради. Унинг руҳияти ушбу маконда шаклланади, шу ўлка унга Ватан саналади, кўнгил дунёсида унга маънавий муносабат юзага келади. Дилида Ватан туйғуси шаклланмаган инсонни ҳали Шахс сифатида тасаввур этиш қийин. Демак, шахс маънавий камолоти аввалида ўз киндик қони тўкилган заминга меҳр, унинг руҳидаги Она-табиат билан уйғунлик ётади.”²

Маънавият муайян шахсдан ташқарида бўлмас экан, миллат маънавияти ҳам аслида ушбу миллатга алоқадор алоҳида шахслар маънавиятидан ташқари эмасдир. Маънавиятнинг бепоёнлиги алоҳида Шахс маънавиятининг беҳудудлиги билан боғлиқ. Инсон руҳияти чексиз жилоларга эга, Борлиқ ҳақиқати асли беҳудуд, демакки, ҳар бир шахс маънавияти икки карра бепоён ва чексиздир. Миллат маънавияти ушбу миллатга қайсидир бир тарзда алоқадор шахслар маънавиятининг мажмуидир. Ана энди 3 карра чексизлик ҳосил бўлди.

¹ Имомназаров М., Саидов У. Миллий тараққиётимизнинг маънавий-ахлокий асослари. Т., “Академия”, 2005. 130 б.

² Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев А. Ватан туйғуси. Т., 1996. 55 б.

Миллат маънавиятини ушбу миллатга алоқадор шахслар маънавий дунёси мажмуи ташкил этади, дедик. Аммо улар сони чексиз, чунки миллат маънавияти унинг бутун ўтмиши, бугуни ва келажагини қамраб олади. Ўз навбатида бугун кўз очиб дунёни кўриб турган барча инсон у ёки бу муайян миллат маънавиятидан ташқарида бўла олмайди. Масаланинг мураккаблиги шундаки, ҳеч бир инсон ўзи мансуб миллат маънавиятини ота-онадан қон билан, ирсий қабул қилиб олиши қафолатланмаган. Агар ўзбек тўлиғича рус маданияти муҳотида тарбияланса, унинг руҳида ўша миллат маънавияти шаклланади. Чунки ҳар бир шахс маънавияти ушбу инсон тарбия топган маънавий муҳит билан бевосита алоқадордир. Демак, шахс маънавий тўқислигининг иккинчи нишониси унинг ўз миллий маънавиятига алоқадорлиги, уни қай даражада руҳига сингитиб олганлиги билан боғлиқ экан. Албатта, Ватанга меҳр энди миллий маънавиятнинг ҳам узвий қисми эканлиги ўз-ўзидан равшан.

Инсон Ватанни таниди, миллатни суйди. Бўлдимиз? Ўз шахсий манфаатидан ўзгани тан олмайдиган, ҳис қилмайдиган одам - соф жаҳолат бандасидир. Аммо миллий худбинлик баъзан шахсий худбинликдан кўра хавфлироқ бўлиши мумкин. Бунга ҳам башарият тарихида истаганча фожеъ ҳодисалар гувоҳ. Айниқса, Янги тарихда. Ўзгани севишга ҳеч кимни мажбурлаб бўлмайди. Аммо инсон руҳида доимо Адолат туйғуси ҳукмрон бўлмоғи керак. Бу - айти маънавият. Бунга аслида учинчи ўринга қўйиш ҳам дуруст эмасдир. Аммо адолат юзасидан қайд этиш керакки, дилида Ватан туйғуси бўлмаган, ўз миллатини суймаган инсон ўзгаларга нисбатан сидқидилдан адолатли бўлишига ҳам бовар қилмайди.

Шу билан бирга инсон руҳида табиатга нисбатан, ўзгаларга нисбатан меҳр ва адолат туйғулари шаклланиши учун унинг моддийлиги, ундаги нафс, яъни ғафлат, шахват ва кибр доимо ҳалақит бериб туришини ҳам инобатга олиб, ҳаётга сергак боқиш лозим. Ушбу иллатлар ҳар бир инсон фитрати билан боғлиқ бўлгани туфайли, инсон моддий мавжудот сифатида тирик экан, улардан буткул қутулиш умиди хомхаёл, фақат уларни мувозанатловчи куч керак, айти шу куч - маънавиятдир. Маънавият - инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик дедик, яъни инсон руҳи Борлиқ ҳақиқатини англаб етсагина, ўзига сингдирсагина, у билан уйғунлик ҳосил қила олади. Демак, энг олий поя -Ҳақиқат. У Борлиқнинг моҳиятидир. Борлиқ ҳақиқати ҳақидаги ҳар кимнинг, ҳар миллатнинг тасаввурлари турлича бўлиши табиий. Бир киши барчанинг кўнглини била олмайди. Аммо бизнинг суҳбатимиз миллий маънавиятга оид бўлгани важдан Борлиқ ҳақиқати ҳақидаги тасаввурларни ҳам ушбу ҳудудда қидирганимиз мантиқан ўринли деб ҳисобладик.

Маърифат маънавий камолот йўли сифатида алоҳида шахс руҳига алоқадор жараён, миллат маънавиятида эса ушбу жараённи таъминловчи усуллар, восита ва имконлар ҳақида сўз юритиш мумкин. Ирода қудрати, ирфон ва риёзат, меҳр бевосита шахснинг фардий (индивидуал) тажрибасига кўпроқ алоқадор бўлгани сабабли, биз асосан илм йўлидан бориб мулоҳаза юритишимизга тўғри келади. Олдиндан айтиб қўйиш керакки, Ватан ёки

Адолат туйғуси ҳақида ушбу китобда ёзилганларни ўқиб чиққан одам дарҳол Ватаннинг қадрига етадиган, ёки Адолатга хиёнат қилмайдиган бўлиб қолади деб тасаввур қилиш илм кудратига ошиқча бино қўйиш бўлур эди. Ҳар бир инсон Ватан, Миллат, Адолат тимсол-тушунчаларининг ўз руҳидаги пойдор маънавий қадриятларга айланиши учун ўзгалар ибратида синаши, бу йўлда риёзат чекиши, уларга нисбатан кўнглида меҳр уйғониши зарур. Бунга турли сабаблар, турли воситалар билан эришилади. Биз тузган матнлар эса фақат таълим воситаси холос.

Шуларни назарда тутган ҳолда, юқорида таърифланган ислом ахлоқига оид асосий ахлоқий фазилатларни бевосита миллий ахлоқимизда қандай аксланишини тадқиқ этиш учун яна маънавият ва ахлоқ нисбати масаласига мурожаат этишга эҳтиёж сезамиз. Гапни шахс маънавиятининг таърифини эслашдан бошлаймиз. Бу таърифга кўра, маънавиятни инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик деб атаган эдик. Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашуви эса қатор босқичларни босиб ўтиши ва бу босқичлар миллий маънавиятимизда бош маънавий қадриятлар сифатида эътироф этилишини “Маънавиятнинг илмий асослари” курсида таъкидлаб ўтган эдик. Агар биз олдинги бобда тилга олинган ахлоқий фазилатларни мана шу бош маънавий қадриятлар билан ўзаро боғлаб таҳлил этмасак, миллий ахлоқ ҳақидаги тасаввурларимиз муайян даражада мавҳумлигича қолаберади.

Масалан, “бош маънавий қадриятларимизнинг биринчиси ва асос-пойдевори бўлмиш Ватан туйғусини олайлик ва унга поклик ахлоқий тимсол-тушунчасини татбиқ этайлик. Биз миллий маънавият назариясига оид дарсларимизда Ватан тимсол-тушунчасининг беш маъноси ҳақида гапириб ўтган эдик. Миллий ахлоқимизда муҳим ўрин тутувчи поклик тимсол-тушунчасини ана шу маъноларнинг ҳар бирига татбиқ этадиган бўлсак, шундагина Ватан поклигини сақлаш нима дегани эканлиги ҳақида аниқ тасаввурга эга бўламиз. Аввало, исломда бадан поклигига, унинг зоҳирий ва ботиний жиҳатларига жуда катта эътибор берилади-ки, юқорида бу ҳақда муайян тасаввур берилди. Ундан кейинги босқичда хонадонни пок сақлаш масаласи қўйилади. Бунда фақат одам ўзи яшаб турган масканини озода ва саришта сақлаши билан иш битмайди, масаланинг ботиний ва муҳим жиҳати оила аъзоларининг халқумини ва руҳини пок сақлашдир-ки, бу ҳақда батафсил изоҳ ва ўғитларни истедодли ва куюнчак шоирамиз Турсуной Содикованинг мустақиллик йилларида нашр этилган қатор китобларидан топишимиз мумкин. Қўрқмай айтиш мумкинки, ўзи ва оила аъзоларининг халқумини пок сақлашга ҳавсала қилмаган одам Ватанни пок сақлаш учун жонбозлик кўрсатади, деб ўйлаш хом фикрdir.”¹

Умуман олганда, миллий ахлоқимизга оид тимсол-тушунчаларнинг ўзаро нисбатини, даражаларидаги фарқларини ажратишда Бош маънавий қадриятларимиз ҳал қилувчи мезонлар вазифасини бажаради. Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат – ҳар бири бир гуруҳ ахлоқий фазилатлар майдони

¹ Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев А. Ватан туйғуси. Т., 1996. 65 б.

бўлиб, бу майдонлар, бир томондан, ўзаро мураккаб муносабатлар ҳосил қилса, иккинчи томондан, ахлоқий тимсол-тушунчаларни аҳамият жиҳатидан ўзаро табақалаштиришга асос бўлиши ҳам мумкин. Масалан, Ватан тимсол-тушунчасининг асосий маъноси, яъни “Ўзбекистон – менинг Ватаним” жумласида ифодаланувчи ифтихор ҳисси фақатгина Шахс маънавиятининг Миллат туйғуси даражасидаги такомил босқичида муайянлик касб этади. Унгача тилдан дилга кўчиши даргумон. Айни Ватанпарварлик ахлоқий тимсол-тушунчаси шу босқичдагина жиддий салмоққа эга бўлади. Чунки ҳалоллик ва оилапарварлик каби ахлоқий тушунчалар Ватан тимсол-тушунчасининг биринчи ва иккинчи маъноларига оид бўлиб, ҳануз Шахс маънавий такомилнинг бу даражасида Ватан туйғуси тўлақонли равишда бош маънавий қадрият сифатида англанилган деб бўлмайди. Шу ўринда яна бир мураккаб ҳолат – том маънодаги Миллат туйғусини элатдошликдан фарқлаш масаласи бўлиб, буерда сиёсий ва маънавий омилларнинг бирлашуви зарур бўлади. “Сиёсий жиҳатдан бир давлат фуқароларининг умумий манфаатлари миллий манфаатлар ҳисобланади. Аммо бир юртнинг фуқароси бўлган Шахс муайян ҳаётий ҳассос ҳолатда танлаш муаммосига дуч келса, расман бошқа юрт фуқароси бўлган ўз элатдошига ён босадими, ёки келиб чиқиши бошқа элатга, балки ўзга эътиқодга эга бўлган фуқародоши манфаатларини ёқлайдими деган ўта мураккаб маънавий масала ҳам мавжуд. Бу мавзуда Президентимиз И.Каримовнинг келиб чиқиши афғонистонлик ўзбек элатига мансуб бўлган афғон генерали Дўстум ҳақида билдирган мулоҳазалари ушбу масалага оид энг оқилона ечим бўлган эди. Бундай масалалар бугунги кунда ахлоқ ва маънавият нисбатига оид батафсил ишлаб чиқилиши лозим бўлган илмий муаммолар тугунидан биргина намуна бўлиб, **Адолат** босқичида бундай саволлар янада мураккаб ечимларни тақозо қилиши табиийдир.”¹

¹ Имомназаров М., Саидов У. Миллий тараққиётимизнинг маънавий-ахлоқий асослари. Т., “Академия”, 2005. 210б.

ВАТАН ТУЙҒУСИ - ОЛИЙ ҚАДРИЯТ.

Маънавиятимизда Ватан тимсоллари.

Мустақиллигимизнинг иккинчи йили Президент "Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли" рисоласини эълон қилди. Ушбу китобнинг алоҳида боби "Мустақил Ўзбекистонни ривожлантириш-нинг маънавий - ахлоқий негизлари" деб номланган бўлиб, унда санаб ўтилган 4 негизнинг бири "Ватанпарварлик" эди.

Дарҳақиқат, ҳар бир шахс учун ўзликни англашнинг ибтидоси Ватан туйғусидир. Бу муқаддас туйғу ҳақида саноксиз китоблар ёзилган. Ватан тушунчаси кенг қамровли, кўп маъноли тушунча. Инсон ўз киндик қони тўкилган, туғилиб ўсган диёрини Ватан дейди, аммо ҳар бир инсон бу тушунчага ўз маънавий камолот даражасига кўра қамров беради. "Ўз уйим - ўлан тўшагим", дейди биров, бошқаси туғилган шаҳар ёки қишлоғини Ватаним, юртим, дейди. Аммо қандай талқин этилмасин, муҳими, Ватан тушунчаси маънавий муносабатни билдиради, яъни у маънавий қадриятдир, Ватан туйғуси инсон маънавий камолоти даражасидан хабар бергувчи илк муҳим нишонадир.

Ватан тушунчаси кенг қамровли, дедик, яъни у маънавий қадрият сифатида инсон онгида ҳар хил тажассум топади, вазиятлардан келиб чиқиб, турлича талқин этилади. Агар уларнинг барчаси назарга олинмаса, қиёсий таҳлилдан ўтказилмаса, ёш авлод руҳига сингимади, оддий бир шиор даражасида қолиб кетаверади. Қани, миллий маънавиятимиз анъаналарида "Ватан" деганда ким нимани тушунади - бир кўздан кечирайлик-чи?

Аввало, тасаввуф шайхлари - нақшбандия пирлари наздида рух учун бадан - Ватан. "Сафар дар Ватан" дейди ҳазрати Баҳоуддин устозлар изидан бориб. Яъни инсон руҳи баданни, моддий вужудни тарк этмаган ҳолда Ҳақ билан бирлашуви, кўнгил кўзгусини поклаб, унда ҳақ жамоли акс этишига эришуви лозим. Бу Тавҳид эътиқодининг бош талабидир. Инсон Аллоҳ томонидан моддий вужуд сифатида яратилган, уни моддий эҳтиёжларсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Фақат инсон ўз вужудини пок сақлаши керак. Шу нуқтаи назардан таҳорат шунчаки расмийчилик эмас, балки Покланишнинг ибтидоси, бошланишидир. Инсон ўз вужудини, ундаги ҳар аъзони пок сақлашга, эҳтиёт қилишга Ҳақ олдида масъулдир. Аждодларимиз бу масалага алоҳида эътибор беришган. Нопок вужудда пок руҳни тасаввур қилиб бўладими?

Халқимиз "фалончи ватанли бўлипти, ўзига бир ватан солипти" дейди. Бу энди Ватан сўзининг иккинчи маъноси – турар-жой, обод маскан,

хар бир инсон аҳли оиласи билан паноҳ топувчи гўша. Модомики, инсон моддий вужуд экан, бир обод гўшага, аҳли-хонадон билан истиқомат қилувчи муайян маконга эҳтиёжи бор. Ўзбек доимо бу маънодаги ватанга эътибор ажратиб келган, қаерда қўним топса, ўша ерни обод қилган, болам-чакам деб иморат солган, боғ, чорбоғ яратган. Уйи йўқ одамга Ватан меҳри ҳақида гапириб кўринг. Агар у фидойи бўлса, демак, миллат унинг қадрига етмапти, агар дангаса, укувсиз бўлса, демак, ўз қадрини ўзи ҳали англамапти. Халқ сўққабош одам ҳақида "бедананинг уйи йўқ, қайга борса битбилдик" дейди. Шундай экан, уй -жой солиш, биринчи навбатда, инсоннинг ёлғиз ўзини ўйлаши эмас, балки аҳли оиласи, фарзандлари ҳақида қайғуриши, демак, меҳр масъулиятининг дастлабки тетапояларидир.

Ватан тушунчасининг янада кенгроқ талқини - ҳар бир инсон учун ўз туғилиб-ўсган диёри, ўлкаси - қишлоғи, шаҳари, қасабасидир. Инсон ўз киндик қони тўкилган юрти - қишлоғи, шаҳарига нисбатан алоҳида меҳр туяди, ундан узоқлашса, интилади, соғинади. Ўзга шаҳарда ҳамқишлоғини кўрса, қариндошини кўргандек бўлади, унга талпинади. Бу - табиий туйғу.

Уруғ-жамоа, илк шаҳар жамоаси даврида, дарҳақиқат, туғилган қишлоғи, униб-ўсган шаҳари инсонга Ватан бўлган. Шахс бўлиб шаклланаётган маънавият эгаси, ўз шаҳри, қишлоғи, овулини Ватан деб билган. Аммо бу ҳолат миллий маънавиятимизнинг 5-3 минг йил аввалги камолот даражасидир. Бугунги авлод ўша 3 минг йил илгари ютуқ ҳисобласа бўладиган даражада қолиб кетса нима бўлади? Бугун менинг Ватаним Қўқон ё Самарқанд, Қарши ё Наманган эмас - балки Ўзбекистон аталмиш мустақил юрт, мустақил мамлакатдир. Ҳар ким ўзи яшаб турган қишлоғи, шаҳарининг ҳар бир кўчасини, ҳар бир гузарини, ариғи-анҳорини, суви-ҳавосини пок тутишга интилмоғи, шунга ҳисса қўшмоғи ҳам фарз, ҳам қарз. Аммо Ватан тушунчаси том маъносида ўзи фуқаро бўлиб ҳисобланган мамлакатга тааллуқли эканини бир зум унутмаслиги керак. Маҳаллийчилик, оила, қариндош-уруғ манфаатларини халқ ва миллат маанфатларидан ортиқ қўйиш, уларни зидлаштириш маънавий ноқислик нишонларидир.

Нега Ватан тушунчасининг бош маъноси - мамлакат, миллий давлат билан бир келади? Чунки, бунда Она-замин ва миллат тушунчалари бирлашади, уйғунлашади. Миллат туйғуси бўлмаган инсонда ўз оиласи, туғилиб ўсган шаҳар-қишлоғига интилиш бўлиши мумкин, аммо том маънодаги Ватан меҳри бўлмайди, фидоийлик даражасидаги Ватан туйғуси унга ёт бўлади. Миллат туйғуси Ватан туйғуси билан бирлашган жойда ҳақиқий Шахс вужудга келади, маънавий камолот, юксак масъулият ҳисси шаклланади.

Ватан меҳри олий қадриятдир. "Бугунги кунда Она- сайёра барча бани башарга ягона Ватан эканлигини, уни пок сақлаш, унинг бойликларини асраб-авайлаш инсоният учун ҳаёт-мамот масаласига айланиб бораётганлигини барчамиз сезиб турибмиз."¹ Аммо, барибир, ўз Ватанини

¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т.- «Ўзбекистон»-1996, с. 58

севмаган, миллатининг қадрига етмаган инсон ўзганинг ҳам, башариятнинг ҳам, куррайи замин ободлигининг ҳам қадрига етишига ишониш қийин. Ватанга садоқат ҳақиқатга садоқатнинг, миллатга меҳр аҳли башарга меҳрнинг ибтидосидир. Бусиз на адолат ғалаба қилади, на ҳақиқат юзага чиқади, на инсоннинг ўз шахсига эҳтироми шаклланади. Ватан меҳрини йўқотган шахс оёғи остидаги заминни йўқотади, бўшлиқда муаллақ қолади. Ватанга муҳаббат аجدодлар меросига қизиқиш, миллий маънавиятдан баҳрамандлик, ўз шахсий салоҳиятига ишонч, умумбашариятга ҳурмат, келажак олдида масъуллик туйғуларини тарбиялайди. Мустақиллик маънавияти Ватанга муҳаббатдан, миллат манфаатларига садоқатдан бошланади, ҳар бир шахснинг ўз ички имкониятларини Ватан манфаати йўлида унумли ривожлантириши билан намоён бўлади. Унда миллий маънавий меросдан мукамал баҳрамандликка интилиш умумбашарий қадриятлардан оғишмаслик, ўзга миллатлар маданияти, ўзга минтақа ва ўлкаларда эришилган илғор тажрибаларни ижодий ўзлаштириш иштиёқи билан уйғунликда тўлақонли тажассум топади. Бир сўз билан айтганда, ҳақиқий имон Ватанга меҳрдан, Ватан ва миллат, мамлакат ва халқ олдидаги юксак масъулият ҳиссидан бошланади.

Ватан поклигини сақлаш, Ватанни турли ғаразли кирдикорлардан муҳофаза қилиш, Ватан манфаатлари, миллат манфаатларини теран англаб етиб, келажак авлодга - фарзандларимизга озод ва обод Ватанни мерос қолдириш учун барча истеъдод ва имкониятларимизни ишга солиш - бизнинг Ҳақ олдидаги энг улуғ масъулиятимиз эмасми?

Экологик муаммоларнинг ҳал этилишида маънавият омили.

Ватан меҳри мавҳум туйғу эмас. У Ватан олдидаги масъулиятдир, унинг келажаги, обод ва фаровонлиги йўлидаги фидойи меҳнатдир, Она-табиатга эъзозли муносабатдир. Зеро, қадам босиб турганимиз Она-тупроқ бўлмаса, қайси Ватан ҳақида сўзлаш мумкин.

“Бугунги кунда ҳар бир шахс ўзини инсон сифатида табиатнинг бошқа мавжудотларидан ажратади, муайян миллат вакили сифатида бошқа халқлар ва элатлардан фарқини сезади ва, ниҳоят, аҳли башар сифатида ўзга инсонлар билан умумий жиҳатлари, Она сайёранинг онгли фарзанди сифатидаги ҳуқуқ ва масъулиятлари ҳақида бош қотиради. Табиат олдида ҳар бир алоҳида шахс масъулдир, чунки у ер юзидаги халифадир, ҳар бир элат ва миллатнинг ўзи яшаб турган табиий макон - Она Ватани олдида масъуллиги бор, аммо, барибир, биз яшаб турган ер курраси ягона макон ва масканимиз экан, аҳли башарнинг унинг олдидаги масъуллиги ҳам яхлитдир. Бугунги инсон аҳлининг қудрати қаршисида табиат ожизланиб қолганлиги - умумбашарий муаммо ва умумбашарият учун таҳликали вазиятдир. Ақл - маънавиятга дахлдор, аммо маънавият ақлдан иборат эмас. Маънавият мувозанатни сақлай билишдадир ва ақлнинг бугунги қудрати инсон маънавиятининг ўзга жиҳатларига ҳам жиддий эътиборни тақозо қилади.

Зотан, ақл ва худбинликнинг бирлашуви яхшиликка олиб бормайди. Буни инсоннинг табиатга муносабати доирасида кўриб чиқайлик.”¹

Бепоеён коинот миқёсида инсон зоти истиқомат қилиб турган ер курраси кичик бир зарра, холос. Шу жиҳатдан қараганда, сайёрамиз аҳли башар учун яхлит Ватандир. Одам Ато ва Момо Ҳавонинг фарзандлари бугунги кунда тақдир тақозоси билан турли миллат ва элатларга бўлиниб, турли ўлкаларга сочилиб кетмишлар. Жумладан, туркий элатларнинг асл ота юрти Туркистон янги аср бошларида большевизм “дохий”ларининг ғаразли найранглари оқибатида парчалаб ташланди. Бугунги воқелик ушбу ўлкада бир қатор мустақил давлатларнинг шаклланганлиги билан ифодаланади. Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиё деб аталаётган ушбу минтақанинг қоқ марказидан жой олиб турибди.

“Ўзбекистон” номи бугун ҳам жуғрофий ҳудуд, ҳам жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлмиш сиёсий бирлик, ҳам ушбу диёрнинг барча аҳолисини қамраб олувчи яхлит ижтимоий воқеликни англатади. Ана шу Ватан учун борлигини бағишламаган ўзбек - ўзбек эмас. Аммо ҳамма гапни бирдан айтиб бўлмайди. Биз суҳбатни, биринчи навбатда, ўзимиз истиқомат қилиб турган атроф-воқелик, табиий муҳит, яъни Она-ерга муносабатдан бошлаганимиз дуруст. Инсон маънавиятининг биринчи ўлчови унинг Она-заминга, табиатга муносабатидир, десак муболаға бўлмайди.

Эслаб ўтиш жойизки, табиат, моддий борлиқ ҳам, маънавий моҳият ҳам бир манбага - Ҳаллоқи оламнинг қудратига туташади, ўшанинг ҳосиласидир. Ҳаётда асли жуда оз миқдорни ташкил этувчи даҳрийларгина ҳақдирлар, илоҳий қудратга ишонган дунё аҳлининг кўпчилиги эса янглишади, деган ақида нималарга олиб келганини кўрдик. Кўпчиликнинг зиддига иш қилиш эмас, кўпчиликни тушунишга интилиш хайрли амал эканлигига иқрор бўлиш пайтимиз келди. Зотан, улуғ аждодларимиз шу йўлдан борганлар, миллий маънавиятимиз шуни тақозо этади. Аждодларимиз ақли ва салоҳиятига бовар қилсак, улар бу дунёни “суврат” деб, “мажоз” деб, “кўзгу” деб атайдилар. Дарҳақиқат, инсон дастлаб кўз очгач, дунёга, атроф-табиатга кўзгудек муносабатда бўлади, ундан ўзини излайди, ўзини табиат орқали англаб етишга интилади. Худди ана шу даврдан миллий маънавият шакллана бошлайди. Ҳар бир элат, ҳар бир халқ доимий истиқомат қиладиган макон ўзга ўлкалардан нимаси биландир фарқ қилади, ажралиб туради. Туркий элат яшаган табиат шароити, албатта, тарихда доимо бир тусда бўлмаган, туркий қавмлар Волга ва Ока бўйлари, Шимолий Кавказ, Босфор кўрфази қирғоқлари ва Онадўлида, Эрондаги Урмия кўли ва Кавказ ортидаги Куба водийси, Хуросон ва Туроннинг обод воҳалари, Тангритоғ этаклари, Иртиш ва Энасойни ўраб турган куюк ўрмонлар бағрида, Ўрхун ва Ёйиқ дарёларидан сув ичган дашту далаларда ҳаёт кечирганлар. Аммо Ғарбий Мўғулистондан Азов денгизигача, Ўрол тоғларидан Шимолий Афғонистонгача чўзилган улуғ бир сарҳаднинг кўпчилик қисмида қуёш нури

¹ Имомназаров М., Саидов У. Миллий тараққиётимизнинг маънавий-ахлоқий асослари. Т., “Академия”, 2005. 130 б.

мўл, Аллоҳнинг оби раҳмати танқисроқ, яйловлар беҳудуд, табиий ўрмонлар сийракроқ, чўл ва саҳролар бепоён, водий ва воҳалар ноёброқ, тоғлар баланд, аммо абадий музликлар камроқ сақлангандир. Шулар барчаси бир бўлиб инсоннинг табиатга муносабатида ўзига хос қадриятлар тизимини шакллантирган. Аждодларимиз оби ҳаёт аталмиш сувни, бизни боқувчи она-замин тупроғини, қуёш ва унинг инсон қўлига ўрганган парчаси - оловни муқаддас санаб эъзозлаганлар. Сабаби, худди шу табиатнинг асос унсурлари инсон ҳаётини таъминловчи бош омиллар эканлиги неча минг йиллик ҳаёт тажрибасидан уларга аён бўлган.

Демак, инсон табиат, атроф-муҳитни тушунишга интилиш ва у билан амалий муносабатларга киришиш жараёнида ўз моддийлигини таъминлаб ва ўзлигини таниб борар экан, инсон ва табиат орасидаги муносабатларнинг маънавий жиҳатлари ҳақида сўз юритиш ўринлидир.

“Инсон ўзликни англаш жараёнида маънавий камолотга эришади. Исломгача башарият эришган маънавий мувозанат асотир тафаккур даражасида бўлди. Асотир идроки илмий идрокдан жиддий фарқ қилади. Инсоннинг табиат билан дастлабки муносабатлари фаол моддий муносабатлар бўлиб, яхлит асотир тафаккур тизими ушбу муносабатларнинг неча минг йиллик тажрибаси натижасида шаклланди. Бу тизим “Авесто” китобида, Геродотнинг “Тарих”идаги маълумотларда, қадим туркий битикларда, халқ яратган оғзаки адабиёт намуналари, мақол ва маталларда ўз ифодасини топган.

“Авесто” китобида табиатга муносабат икки жиҳати билан намоён бўлади. Бири - табиат унсурларини муқаддаслаштириш, иккинчиси - инсоннинг табиат билан моддий яратувчилик муносабатларини муқаддаслаштириш. Масалан, Ардвисурага бағишланган бешинчи яштда сув улуғланади, унинг дон ундириши, чорва ташналигини қондириши, инсон бойлигига барака келтириб, мулкни кўпайтириши, ўлкаларни гуллаб-яшнатиши тилга олинади. Аммо бу сув мавҳум тушунча шаклида эмас, тўлиб оқаётган улкан дарё тимсолида намоён бўлади. Заратуштра макони қадим Хоразм эканини ёдга олсак, қут-барака манбаи ҳисобланган бу азим дарё Амударё(Жайхун, Ўкўз дарёси, “Авесто”даги номланиши “Дойтия”)дир.”¹

“Авесто” матнлари мураккаб мазмунга эга. Биргина ушбу алқов (яшт) мазмунини тўлиқ олиб таҳлил эта бошлаганда неча қабат мазмунлар силсиласи очила бошлайди. Биз фақат энг қадимий мазмун қабатига нигоҳ ташлаб ўтдик. Умуман, “Авесто” мазмунини инсон маънавий тақомили нуқтаи назаридан таҳлил этиш ниҳоятда қизиқарли хулосаларга имкон бериши шубҳасиз.

Геродотнинг “Тарих” асаридаги қадим асотирларни туркий битиклар билан қиёсий ўрганиш осмон, ер ва инсон муносабатлари тарзида акс этган “табиат (ер) - инсон - маънавият (осмон)” уйғунлигини аждодларимиз қандай ҳис этганлигидан хабар беради.

¹ Маънавият ва комиллик. 3-китоб. (Маънавият нашрлари. Республика "Маънавият ва маърифат" маркази). Т., 1997. 38 б.

“Юзада кўк тангри
Остида қора ер қилинди,
Иккиси аро киши ўғли қилинди”.

деб бошланади Култегин катта битиги.¹ “Ирқ битик”да ҳам инсон ўз тақдирини табиат кўзгусидан қидиради.

Исломгача туркий битикларда миллий тафаккур, юнонларда мантикий тафаккур шакллана бошлади. Аммо исломгача шаклланган фалсафий тафаккур таркибида асотир тафаккур унсурлари кучли таъсир қудратини сақлаб қолгани ўша давр матнларида очик намоён бўлади (масалан, Платоннинг “идеялар дунёси”, ёки “Авесто” даги турли моддий ҳодисалар моҳияти билан боғлиқ “илоҳа”лар).

Ислом даврига келиб инсоннинг табиатга муносабатида янги босқич бошланди. Қуръони каримнинг нозил бўлиши асотир тафаккурга охирги ҳал қилувчи зарба бўлди. Одам Ато авлодлари ер юзига халифалик масъулияти билан яратилганликлари ҳақида аниқ хабар берилди. Бу инсон тафаккурининг янги ривожланиш даражасига мувофиқ келувчи маънавий вазифа бўлиб, энди фақат яратувчилик меҳнати билан фахрланиш, ер, сув, оловни эъзозлаш кифоя қилмас эди.

Ислом минтақа маданиятида аста-секинлик билан инсон онгидаги асотир тафаккур унсурлари илмий ва бадий тафаккур қудрати билан сиқиб чиқарилди. Асотир тафаккур ўрнини илмий тафаккур мустаҳкам ва асосли эгаллай бошлаганлиги сабабли энди атроф-воқелик билан муносабатларни ҳам илмий асосга қўймоқ тақозо этиларди. Бу масъулиятни тўқис-туғал англаб етиш осонликча кечгани йўқ. Бу даврдаги инсоннинг табиатга муносабатида бир неча йўналишни тилга олиб ўтиш лозим.

Биринчиси, тавҳид таълимотидан келиб чиққан ҳолда инсон ўзини табиатнинг узвий бир қисми сифатида англаб етиши бўлиб, бу ҳолат тафсилотларининг таҳлили асосан ислом маърифатчилиги вакиллари томонидан амалга оширилди.

Иккинчиси, инсоннинг ер юзида халифалиги, яъни инсоннинг табиат соҳиби эканлиги масаласи. Бу масала мулк муносабатлари билан боғлиқ равишда ислом даврида асосан фикҳ илми алломаларининг диққат марказида бўлди. Ерга, сувга, маъданларга инсоннинг мулкӣ муносабатлари даражаси бу йўналишдаги муҳим муаммолардан бўлиб, вақф масаласида бевосита маънавий ва иқтисод нисбатига оид масалаларга тутшиб кетади.

Қуръони каримнинг “Мулк” сураси шундай бошланади: “Таборақ-ал-лази би-ядиҳи-л-мулк ва хува ало кулли шайъин қодийр” (Абдулазиз Мансур таржимаси: “(Мутлоқ) ҳукмронлик “қўли”да бўлган зот – Аллоҳ баракотли (буюк)дир ва У ҳар нарсага қодирдир”). Бу ягона Аллоҳнинг сифатидир. Бутун борликни у вужудга келтирган, демак, борлик унинг тасарруфидадир. Инсон эса - унинг ер юзидаги халифаси. Ҳар бир

¹ А.Қаюмов. Қадимият обидалари. Т. 1972, с. 139

инсоннинг моддий борлиқни тасарруф этиш ҳуқуқи ушбу мантиқ асосида белгиланади. Адолат ҳар бир шахснинг унга Аллоҳ ато этган қудрати ва салоҳиятига яраша, меҳнатига лойиқ мулк эгаси бўла олиш ҳуқуқидир. Инсон ўзи яратмаган, ўзи ярата олмайдиган нарсаларга мутлақ эгалик қилиши жоизми? Албатта, унинг меҳнати ва салоҳияти билан яратилган нарсалар унинг инон-ихтиёридан ташқари ўзгалар тасарруфига зўрлик ёки тазйиқ билан ўтказилиши адолатсизликдир. Табиий бойликлар эса Яратганнинг мулки, муқаддас мулк. Ер, сув, қазилма бойликлар, табиий ўрмон ва ҳоказолар Халлоқи олам томонидан ўша заминда яшовчи аҳоли фойдаланиши учун яратилган бўлиб, давлат қонунлари ва халқаро келишувлар асосида тасарруф этилмоғи лозим. Табиатни ўзбошимчалик, зўравонлик ва тазйиқ йўли билан инсон эҳтиёжига мослашга уриниш ўта хавфли тамойилдир.

“Табиий муҳитга авайлаб-эъзозлаб муносабатда бўлиш, ер, сув, ҳаво поклиги фақат биз учун, бугунги авлод учунгина эмас, неча минг йиллик келгуси авлодлар учун ҳам аталган эканлигини ниҳоятда ҳушёрлик билан ёдда тутиш, демакки, ўта қатъий қоидалар билан муҳофаза қилиш лозимлиги миллий маънавиятимизнинг табаррук анъаналаридандир. Ердан, сувдан оқилона фойдаланиш зарур - маълум ҳудуд ёки дарё, сой, кўл, денгиз хусусий мулк бўлиши, яъни тўлиғича якка бир шахс инон-ихтиёрига ўтиб, ободу вайронлиги унинг иродаси, хоҳишига мутлақ боғлиқ бўлиб қолиши Борлиқ ҳақиқатига зиддир. Ҳатто давлат ёки умумхалқ мулки деб ҳисобланиши ҳам - шартли ҳолат.”¹ Шу маънода-ки, ҳеч бир давлат, ҳеч бир халқ ўз келажак авлодини, келажак инсониятни Аллоҳ яратган табиий имкониятлардан маҳрум этишга ҳаққи йўқ. Ҳар ким бир нарсани яратса, ўша унинг мулки бўлсин - хоҳласа сотсин, хоҳласа бузиб ташласин. Аммо шундай деймиз, бу қоида ҳатто буюк истеъдодлар қудрати билан яратилган бойликларга ҳам тўлиқ дахлдор эмас. Чунки истеъдод Аллоҳ инъом этган неъматдир, демак, бу истеъдод меваси ҳам ўз қиймати, аҳамиятига кўра қаида умуммиллий, кўп ҳолларда умумбашарий мулкка айланади. Демак, на уни яратган инсон, на бошқалар бу мулкка шикаст етказишга ҳуқуқли бўлмай қолади. Истеъдод эгасининг башарият олдида, Аллоҳ олдида алоҳида маънавий масъулияти мавжуд. У ўз истеъдодини Аллоҳнинг неъмат сифатида қадрлаши, уни ботил ҳаёллар ихтиёрига бериб қўймаслиги, беписанд муносабатда бўлмаслиги керак. Ҳар ким ўзидаги яширин истеъдодни излаши, топиши, тарбиялаб камолга етказиши, миллат ва башарият маънавий раванқи учун ҳисса бўлиб қўшиладиган воқеъ бойликка айлантриши вожибдир. Истеъдод эгаси эл эъзозига лойиқ. Ўз истеъдодларининг қадрига етмаган халқ эса, шубҳасиз, таназзулга юз тутати.

Учинчи муҳим жиҳат - инсоннинг табиат олдидаги масъулияти ва табиатга меҳр масаласи бўлиб, бу муаммо “Авесто”да асотир даражасида ҳал қилинган бўлса, ислом даврига келиб кўпроқ бадий тафаккур ихтиёрига

¹ Маънавият ва комиллик. 3-китоб. (Маънавият нашрлари. Республика "Маънавият ва маърифат" маркази). Т., 1997. 73 б.

Ўтди ва “мажоз тариқи” босқичида мукаммал ҳал қилинди. Янги давр Европасида, айниқса, марксистлар тафаккурида, илм ва имон, ақл ва туйғу, мулк ва меҳнат, моддият ва маънавият аро зиддият, кураш етакчи ўрин эгаллаб, фақатгина ижтимоий тараққиётни инқилоблар орқали амалга ошириш эмас, балки табиатни ҳам ўзбошимчалик, зўравонлик ва тазйиқ йўли билан инсон эҳтиёжига мослаш ҳаракати расм бўлди. Ислом минтақасида алломаларимиз уйғунлик ва яратувчиликни биринчи ўринга қўйиб, ўзни ва ўзгани тушунишга интилиш, жумладан, табиат ва инсон муносабатларини асл моҳиятига мувофиқ англаб етиб, шунга яраша муомалани шакллантиришга интилдилар.

Навоий наздида табиатнинг бирор унсурига онгли равишда зарар етказиш Аллоҳга хиёнат даражасида тушунилар эди. Шу маънода Ватанга хиёнат ҳам фақат жанг пайтида душман тарафга ўтиб кетиш эмас, биринчи навбатда, Она-ер, сув, ҳаво, тупроқни қадр этмаслик, уларни булғаш, миллат мулкига зиён етказиш, авлодлар ҳаққига хиёнат қилишда деб англаган. Миллий маънавиятимиз учун табиатга муносабатда Янги даврга ўтиш босқичининг Навоийдан кейинги ривожини назарий жиҳатдан Бедил меросидан ва амалиётда Миллий Уйғониш намоёндалари фаолиятидан қидириш мақсадга мувофиқ бўлса керак. Мана шу табаррук таълимлар бугунимиз учун ҳам маънавий тарбиянинг ибтидолари ҳисобланмоғи керак. Шундагина Ватан обод, Инсон руҳи пок ва баркамол бўла бориши мумкин.

ХУЛОСА

Президент И.Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида ёш авлод тарбияси учун масъул бўлган уч табаррук маконга алоҳида эътибор қаратади: уларнинг биринчиси – оила, иккинчиси – маҳалла, учинчиси – таълим-тарбия тизими. Агар шу уч маконда маънавий муҳит кўнгилдагидек бўлса, ҳамма иш кўнгилдагидек бўлади, агар улар таназзулга қараб кетса, бутун жамият ҳалокатга юз тутати. Афсуски, муайян сабабларга кўра бугунги кунда ҳар уч маконда ҳам муаммолар анча-мунча йиғилиб қолган. Китобда оила маънавий муҳитига алоҳида эътибор ажратилган. Баъзи ота-оналарнинг ўсиб келаётган ёш фарзандларининг қизиқиш ва интилишларига, уларнинг *“онгу тафаккурида ҳар куни бир ўзгариш юз бериб, кўзида янги-янги саволлар пайдо бўлаётганига”* жиддий аҳамият бермаслиги, боз устига баъзи ота-оналар бола олдида ўзини тутишни билмай, ахлоқ-одоб бобида фарзандларига ўрнатилган бўлиш ўрнига аҳли оиласига кўпол муомала билан фарзандлари руҳига салбий таъсир кўрсатиши, ҳатто баъзи оилаларда боланинг маънавий оламида оғир асоратлар қолдириши мумкин бўлган ўзгалар бахтини кўролмаслик, фиску фасод, ифво муҳити ҳам мавжудлиги таассуф билан қайд этилади ва шундай хулоса қилинади: “Биз ўз фарзандларимизнинг бахту саодатини, иқбол ва камолини кўришни истар эканмиз, нафақат оиладаги, балки маҳалла-қуйдаги одамларнинг хатти-ҳаракати ҳам боланинг шаклланиб келаётган соф қалби ва онгига қандай таъсир кўрсатиши ҳақида доимо ўйлашимиз, бу масалада зиммамизда қандай улкан масъулият борлигини унутмаслигимиз зарур.”¹ Муаллиф ҳар қайси хонадондаги маънавий иқлимни яхшилаш ҳақида бош қотирар экан, яна бадиий сўз қудратига мурожаат қилишни маслаҳат беради. Мумтоз адибимиз Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар”ида тасвирланган ўзбек оилаларига хос одоб ва ахлоқ намуналарини ибрат қилиб кўрсатади. Ўзбек халқининг азалий болажонлиги, оилапарварлигини ифтихор билан таъкидлар экан, муаллиф бундай эзгу туйғулар фарзандларни “ёшлик чоғидан бошлаб миллий тарбия, ахлоқ-одоб, юксак маънавият асосида вояга етказиш” йўлида сарфланиши лозимлигини алоҳида уқдиради.

Маҳалла – инсонни жамият билан уйғунлаштирадиган ҳамда шу руҳда тарбияладиган энг катта саҳоватли гўша ва бекиёс Ватан. Муаллиф халқимизнинг “Маҳалла – ҳам ота, ҳам она” деган ҳикматли иборасини келтириб, бу сўзларни миллатимиз учун “хаётий ҳақиқатнинг ифодаси” деб таърифлайди ва маҳалланинг тарбия мактаби сифатидаги вазифасига алоҳида урғу беради.

¹ Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т. “Маънавият”. 2008 й. 78 б.

Фуқаролик жамияти, унинг ўзига хос жиҳатлари. Ўзбекистонда қарор топаётган эркин фуқаролик жамияти.

Фуқаролик жамияти тушунчаси моҳияти ва уни шакллантириш муаммолари ижтимоий-сиёсий фанлар тизимида, шунингдек, миллий мустақил давлатларнинг яқин истиқболдаги ривожланишининг сиёсий, назарий, фалсафий концепцияларини яратишда муҳим аҳамиятга эга.

Фуқаролик жамияти янги даврнинг муҳим нишонаси, жаҳон тараққиётининг умумий тенденцияси, ривожланиш концепцияси, инсоният оламини янгича изоҳлаш, унинг фикрлаш ва ҳаёт тарзи, тараққиёт идеали, мақсад ва орзуси сифатида тарих тақозоси билан яна кун тартибига қўйилди.

«Фуқаролик жамияти» тушунчаси, унинг моҳияти, таркибий элементлари, функциялари нималардан иборат ва у қандай шаклланипти ?

Маълумки, ҳозирги пайтда мамлакатимизда фуқаролик жамияти асослари яратилляпти, ижтимоий тараққиёт очиқ ва демократик жамият баро этиш йўлидан бормоқда. Бу жамият ўзининг назарий, фалсафий, аналитик ва норматив хусусиятлари билан характерланади.

Фуқаролик жамияти ижтимоий коммуникация, соцад алоқалар ва кадриятлар мажмуи бўлиб, унда бош субъект фуқаролар, уларнинг ҳуқуқлари ва фуқаролик ташкилотлари (сиёсий, ноийёсий, нодавлат), турли бирлашмалар, уюшмалар, ижтимоий ҳаракатлар, фуқаролик институтлари ҳисобланади.

Фуқаролик жамияти эркин уюшмаларнинг кўпқиррали алоқаси бўлиб давлат қонунларини ҳурмат қилиш ва бажаришига, турли таркибий элементларнинг мустақиллиги ва тенглигига асослангани учун соцад зиддият ва конфликтларни қонун доирасида ўзаро келишув, сабр-тоқат ва мунозаралар орқали тинч йўл билан ҳал этишга асосланувчи жамиятдир. Ўзбекистон ўз миллий мустақил тараққиётининг илк босқичларидаёқ фуқаролик жамияти барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. И.А. Каримов фуқаролик “жамияти шаклланишининг муҳим қонунияти сифатида қуйидаги ҳолатни кўрсатди:

- ўтиш даври тақозоси билан вужудга келган кучли давлатнинг энг муҳим функциялари аста-секинлик билан кучли жамият зиммасига ўта бошлайди;
- фуқаролик жамияти барпо этишнинг назарий муаммоларини, унинг туб моҳиятини атрофлича ёритиш зарур;
- «...умумий ва махсус билимга эга бўлган, онгли, тафаккури ҳар хил «изм»лардан озод, замонавий дунёқараш, миллий ва умуминсоний кадриятларга ворис бўлган инсонларгина фуқаролик жамиятини барпо этишга ва уни янада такомиллаштиришга қодир бўлади».¹
- фуқаролик жамияти умуминсоний тамойиллар, ҳар бир миллатнинг

¹ Каримов И. А. Жамиятимиз мафқураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин. Тошкент- «Ўзбекистон», 1998, 23- бет

давлатчилик хусусиятлари, турмуш ва тафаккур тарзи, турмуш анъаналари, урф-одатлари, ўзлигини англаши, бетакрор ва ноёб минталитети асосида қарор топади.

- фуқаролик жамиятининг норматив жиҳати деганда фуқаролар ва бошқа ижтимоий субъектларнинг фаоллик даражаси тушунилади. Фаол ҳаракат, айниқса, ижтимоий тизимларнинг алмашинуви жараёни ғоят кучаяди. Ўзаро алоқалар марказида индивидларнинг эркин ва биродарларча уюшқоқлик ҳолатлари ётади.

Демократик давлат ва фуқаролик жамияти бир- бири билан узвий алоқадор бўлган тушунчалардир, бироқ уларни айнийлаштириш ярамайди. Гап шундаки, фуқаролик жамияти узил- кесил шакллангандан кейин ҳам демократик ва ҳуқуқий давлат у билан баб- баробар яшашда давом этади. Фуқаролик жамиятида давлатнинг юмушлари анча камаяди, унинг қатор функциялари фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш институтлари ихтиёрига ўтади. Лекин шунга қарамай, демократик давлатнинг фуқаролик жамиятидаги аҳамияти йўқолмайди: давлат ўз сиёсий мақоми, ҳуқуқи, сиёсий тартиблари ва ўзига хос бошқариш аппаратларига эга бўлади, ўз фаолиятида кўпроқ умумхалқ, бутун жамият манфаатларини ифода этади. Давлат бутун жамиятнинг иродаси сифатида намоён бўлади, шунинг учун ҳам жамият аъзолари давлат иродасига онгли равишда бўйсунадилар. Фуқаро, жамият ва давлат ўртасида ўзаро муносабатлар инсон ҳуқуқи ва қонун устиворлиги асосида амал қилади.

Фуқаролик жамияти фуқароларнинг эркин уюшмаси сифатида индивидларнинг 1пахсий манфаатлари ва уюшма эҳтиёжларини амалга оширади. У ўз қонуни, норматив ҳужжатлари, ахлоқ ва одоб меъёрларига эга бўлган мавжудликдир. Фуқаролик жамияти ўзининг барча хусусиятлари билан бевосита давлат тасарруфида бўлмайди. «Жамиятни бошқариш вазифаларининг аксарияти давлатдан фуқаролик ва ижтимоий ўз-ўзини бошқариш органлари қўлига ўтишини англатади»¹

Фуқаролик жамияти структурасини ташкил этувчи элементлар бир- бири билан узвий алоқа ва муносабатда бўлади. Бу жамият иқтисодий соҳада : хусусий майда корхоналар, турли кооперативлар, ҳиссадорлик жамиятлари, фуқароларнинг шахсий тадбиркорлиги, ишбилармонлигидан; ижтимоий соҳада: оила, ўз-ўзини бошқариш органлари, кўппартиявийлик, жамоат ташкилотлари, ижтимоий фикрни ўрганувчи нодавлат ташкилотлардан; маънавий соҳада: нодавлат институтлар, оммавий ахборот воситалари (турлича қарашларни ҳолис, беғараз ва эркин баён этиш эркинлиги, жамият ва ҳокимият ўртасидаги ҳолис воситачи бўлиш, инсон ва жамият манфаатларини фаол ва изчил ҳимоя қилиш, воқеа ва ҳодисаларни профессионал маҳорат билан ёритиш, бу соҳадаги қонунчилик механизмига амал қилиш, нодавлат ноширлик ва телерадио каналлари ташкил этиш), ихтиёрий илмий - ижодий фаолият, касб- ҳунар ва бошқа бирлашмалардан ташкил топади.

¹ И. А. Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. 4- том. Тошкент, 1996. 183- бет

Мамлакатимизда фукаролик жамиятининг қарор топиши «ўзбек модели»нинг тамойилларига кўра, бочқичма-босқич амалга оширилади. У реал миллий анъаналар, турмуш тарзи, янгича фалсафий ва сиёсий тафаккур хусусиятларидан келиб чиқади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Қуръони карим (Абдулазиз Мансур таржимаси). Т., 2001
2. Имом Бухорий. Жомеъ ас-саҳиҳ. 1-4 жилдлар, Т., 1990-1995.
3. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 2003.
4. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ислоҳ этишдир. Т.-«Ўзбекистон»-2005.
5. Каримов И.А. Ватанимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч-қудратимизга, халқимизнинг ҳамжиҳатлиги ва букилмас иродасига боғлиқ. Т.-«Ўзбекистон»-2004.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т.-«Ўзбекистон»-1996, с. 3-139, 178-189, 200-218, 240-246, 360-362.
7. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т.-«Ўзбекистон»-1996, с. 37-38, 58-82, 119-121, 202-206, 249-264, 292-313.
8. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. 3-жилд. Т.-«Ўзбекистон» -1996, , с. 3-54, 60-69, 74-85.
9. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т.-«Ўзбекистон»-1996, с. 39-55, 58-91, 117-131, 156-187, 331-339.
10. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5-жилд Т.-«Ўзбекистон»- 1997, с. 145-150, 166-191, 207-217, 282-304.
11. Каримов И.А.. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т.- «Ўзбекистон»-1998, с. 25-30, 31-41, 125-135, 262-267, 314-323.
12. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. 7-жилд. Т.- «Ўзбекистон»- 1999, с. 79-102, 132-154, 183-257, 293-312, 324-346, 349-410.
13. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т.-«Ўзбекистон»- 2000, с. 3-17, 3-31, 59-67, 72-82, 87-99, 272-291, 319-329, 330-351, 341-343, 405-441, 442-461, 462-478, 489-508.
14. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда Т.-«Ўзбекистон»-1999
15. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., 1997.
16. Каримов И.А. Истиклол ва маънавият. Т., 1994.
17. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., 1998.
18. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч.Т. “Маънавият”2008 йил

19. «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуннинг янги таҳрири. Т., 1998.
20. "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. Т., 1996.